

Kulturní zájmy a potřeby dělníků

(na příkladu jednoho z mimopražských průmyslových závodů)¹⁾

IVA MAŘÍKOVÁ
PAVEL KLÚS

Ústav pro výzkum kultury
Praha

V současné době stále ještě nedisponujeme uceleným souborem poznatků týkajících se kulturního života dělnické třídy jako celku, jejího průmyslového jádra pak zejména. Empirické poznatky založené vesměs na velkých, územně ne příliš specifikovaných souborech, vedly sice k postižení některých obecných i specifických rysů kulturních potřeb a zájmů dělníků a dílčích souvislostí kulturních potřeb s obsahem a charakterem práce, tyto poznatky jsou však dosud značně kusé a hlavně — neodkrývají významnou úlohu dělnického kolektivu a socialistického podniku v procesu formování kulturních potřeb i jejich realizace v kontextu konkrétní lokality.

V premisách řady sociologických výzkumů je sice založen obecný předpoklad, že zájmy dělníků (a jednotlivých podniků apod.) jsou nejen pasivně uspokojovány kulturními institucemi (v užším slova smyslu), ale že také podstatným způsobem ovlivňují samo fungování těchto institucí a jejich náplň. Pro složitost výzkumné situace a nutnost aplikovat řadu nestandardních výzkumných postupů, zůstává však obvykle jen při tomto výchozím konstatování.

Z dosud realizovaných makrosociologických šetření⁽²⁾ vyplývá především závěr, že u dělníků převládá relaxační funkce volného času, spojená především s preferencí odpočinku, zábavy a mezilidských kontaktů ať již v rámci příbuzenských struktur nebo širších, zejména přátelských a zájmových kolektivů. Potřeby tvorby jsou v této sociální skupině vázány podstatným způsobem na technicko-manuální aktivity, zatímco oblast umělecké tvorby a do značné míry i oblast recepce profesionálně a poloprofesionálně zpřístupňovaných hodnot zůstává (kromě televizních přenosů) dosud v pozadí.

Tento obraz kulturního života dělníků ovšem nevybočuje výrazně z celkového zaměření příslušníků jiných tříd a sociálních skupin. Jde spíše o specifické důrazy na určité složky náplně volného času a kultury, vyúsťující nikoli v odlišné zaměřené potřeby, ale „pouze“ v odlišné hierarchizované struktury kulturních a s volným časem spjatých potřeb, v jiné struktury preferencí.

Mnohé z těchto odlišností lze ostatně vysvětlit právě obsahem práce, který je dosud pro dělníky typický. Přes řadu průniků vědeckotechnického pokroku do obsahu dělnické práce, zůstává dosud pro dělníky typickou relativně namáhavá manuální práce s řadou výrazných řemeslných prvků.

Kultivace tělesné zdatnosti a řemeslné zručnosti je tak tradiční hodnotou dělnického způsobu života, zvyšující prestiž osob, které těmito vlastnostmi

(1) Podrobněji k tomuto tématu viz I. Maříková a kol.: *Kulturní zájmy dělnické třídy v průmyslovém závodě*. Praha, Ústav pro výzkum kultury 1987.

(2) Srov. např. Linhart, J.: *Volný čas velkoměstského obyvatelstva. Příklad Prahy*. In: Sociologický časopis 1980, č. 5, nebo Charvát, F.: *Sociální mobilita jako faktor sociální homogenizace. Některé aspekty reprodukčního procesu dělnické třídy a sociální skupiny inteligence v průmyslových odvětvích pěti evropských socialistických zemí*. In: Sociologický časopis 1983, č. 2.

disponují a umí je společensky uplatnit. V celém spektru sociálních aktivit, životních aspirací i hodnot dělníků, se prosazuje preference technicky zaměřených oborů kulturního života (v širším slova smyslu) před těmi, které sledují spíše humanitní a v úzkém slova smyslu kulturní zaměření činnosti, včetně umělecké tvorby.(3)

Hovoříme-li o specifických dělnického přístupu ke kultuře v našich současných podmínkách, pak z hlediska uplatňování metod kulturně výchovné činnosti vystupuje do popředí i skutečnost, že kontakt dělníků s kulturou je více než u jiných vrstev (zejména inteligence) stimulován pracovním kolektivem a podnikem. Konkrétní mechanismus těchto vazeb však byl a dosud je znám jen v hrubých obrysech. Je však zřejmé, že ani tuto problematiku nelze odtrhovat od širšího způsobu života, jeho organizace a s ním spjatých podmínek života.

Zaměření výzkumu

Ve snaze zpřesnit naše poznání podmínek a forem kulturního života dělníků realizoval Ústav pro výzkum kultury v Praze (v rámci resortního úkolu *Průzkum kulturních zájmů dělnické třídy v konkrétním průmyslovém závodě*) výzkum dělnické třídy v ZTS Stavostroj, n. p. Nové Město nad Metují. Výzkum byl realizován v letech 1981—1985 a navazoval na ostatní úkoly státního plánu řešené v Ústavu pro výzkum kultury paralelně. Cílem bylo:

1. analyzovat objektivní a subjektivní podmínky života dělníků v konkrétním průmyslovém závodě a stanovit směry a míru vlivu jejich působení při utváření a realizaci kulturních potřeb;
2. zjistit strukturu a úroveň kulturních potřeb, zájmů a činností dělníků v konkrétním průmyslovém závodě;
3. vyšetřit rozdíly mezi jednotlivými skupinami dělníků jak v úrovni a struktuře potřeb, tak v objektivních a subjektivních podmínkách.

V souladu s těmito cíli byly v projektu vymezeny základní problémové okruhy, které v podstatě sledovaly dílčí oblasti způsobu života v konkrétních, daných podmínkách, a to ve sféře *práce, mimopracovní doby* a zvláště pak *volného času*. Na tomto základě byly formulovány hlavní hypotézy:

- a) V závislosti na homogenizačních tendencích v podmínkách života dělníků roste váha subjektivních předpokladů a klesá váha objektivních předpokladů pro utváření a realizaci kulturních potřeb.
- b) Úroveň kulturních potřeb, zájmů a činností obecně roste, zároveň se prohlubuje diferencovanost jejich struktury.
- c) Existují mechanismy, jimiž se charakter práce odráží v mimopracovní sféře života dělníků.
- d) V důsledku nepřekonané společenské dělby práce se stále v kulturním životě dělníků projevují tendence k pasivitě nebo snížené kulturní aktivitě a převažují činnosti, které jsou vázány na pobyt v domácím prostředí a které mají receptivní charakter.
- e) Pro strukturace kulturních hodnotových orientací je rozhodující kvalita, nikoli kvantita (frekvence) kulturní činnosti.
- f) Podnik jako relativně izolovaný společenský fenomén je pro dělníky rozhodující v utváření jejich vztahu k celospolečenským cílům.

(3) Podrobněji viz: I. Maříková — F. Malina: *Průzkum kulturních zájmů dělníků v ZTS Stavostroj, n. p. v Novém Městě nad Metují. Závěrečná zpráva z dotazníkového šetření a hloubkových rozhovorů*. Praha, ÚVK 1984. Též: *Výsledky sekundární analýzy podnikových výzkumů*. Praha, CSVÚPSV 1982 aj.

- g) Podnik tvoří pro příslušníky dělnické třídy daleko významnější sociokulturní zázemí než ostatní typy prostředí.
- h) Pracovní kolektivy přebírají funkci primárních skupin ve vztahu ke kulturním potřebám a zájmům.

Stanoveným výzkumným záměrům a cílům odpovídaly i použité metody a techniky. Byly aplikovány následující:

- a) analýza dosavadních výzkumů týkajících se kulturních potřeb a zájmů příslušníků dělnické třídy;
- b) analýza sociálních statistik, výkazů, sociálně plánovacích dokumentů, výzkumných zpráv, expertíz;
- c) dotazníkové šetření, reprezentativní pro vybrané provozy, realizované mezi příslušníky dělnických profesí konkrétního podniku;
- d) doplňkové hloubkové rozhovory s dělníky, prohlubující poznatky z reprezentativního dotazníkového šetření;
- e) sociometrický test, aplikovaný ve vybraných pracovních kolektivech (BSP) podniku, jehož výsledky tvoří východisko pro následný
- f) tzv. kvaziexperiment, zaměřený na sledování vybraných aspektů kulturního života pracovních kolektivů;
- g) rozhovory s „experty“ (pracovníky vybraných institucí s kulturním a kulturně výchovným zaměřením, působících v podniku nebo v lokalitě).

Celkem bylo do výzkumu zahrnuto 208—210 dělníků výše uvedeného závodu, byla provedena sekundární analýza řady závěrečných zpráv z výzkumů realizovaných v lokalitě či v rámci resortu. Podmínkou realizace prakticky všech výzkumných kroků byla úzká spolupráce s podnikem, institucemi kulturně výchovného zaměření v místě (v některých případech i na úrovni okresu), s představiteli města. Členové týmu se setkali u všech zúčastněných na straně „praxe“ s ochotou ke spolupráci. Řešitelský tým využíval možnosti průběžných oboustranných konzultací konkrétních otázek i zpracovávaných materiálů; poskytoval své první poznatky z řešení úkolu příslušnému odboru podniku i představitelům města. Tato průběžná výměna umožnila korekci a doplnění některých předběžných závěrů.

Charakter lokality

Z hlediska záměrů výzkumu, jehož základním úkolem bylo zmapovat vazby mezi podnikem, pracovním kolektivem a lokalitou z hlediska utváření způsobu života dělnické třídy a jejích kulturních potřeb, není nezajímavé ani město, v němž byl výzkum realizován.

Nové Město nad Metují leží ve Východočeském kraji, v okrese Náchod. V současné době má zhruba 9 500 obyvatel. Už v osmnáctém století byl v Novém Městě nad Metují zaznamenán čilý obchod s textilními výrobky: později, ve století devatenáctém, vznikaly drobné provozovny, pletárny, tkalcovny i další podniky. Ty pak daly základ vzniku podniků větších, které se po znárodnění staly součástí národního hospodářství. V současné době patří k nejvýznamnějším uvedený strojírenský podnik ZTS Stavostroj, n. p.; po Stavostroji největším je podnik Elton, n. p., výrobce hodinek značky Prim: důležité místo patří textilnímu záводу Tepna, konzervárnám Deva. Kromě toho existuje v místě řada drobných podniků a provozoven, které spolu s výše zmíněnými poskytují pracovní příležitosti obyvatelům města a jeho okolí. dosud převážně zemědělského charakteru.

V současnosti nepatří sice Nové Město nad Metují k centřům významným z hlediska správního; jeho význam je však dán sférou hospodářskou a kul-

turní. Přitažlivé je i okolí, které poskytuje dobré možnosti letní i zimní rekreace. Současná tvář města prošla mnoha urbanistickými proměnami; staré historické části byly rekonstruovány, část staré zástavby byla asanována. Byly vystaveny celé nové čtvrti se základní občanskou vybaveností, částečně i na místě staré, nevyhovující zástavby. Výstavba je podporována místními podniky, především ZTS Stavostroj, n. p. Kromě velkých obytných bloků vznikly a vznikají i rozlehlé čtvrti rodinných domků.

Značná migrace, související s dobrými možnostmi pracovními i bytovými, s sebou přinesla spolu se stoupajícím počtem obyvatel i potřebu zajistit vhodné životní podmínky. V současné době disponuje Nové Město nad Metují adekvátním počtem zařízení pro předškolní výchovu, základních a středních škol, odborných škol a učilišť (mj. učiliště ZTS Stavostroj, n. p.), Lidovou školou umění.

Obdobná situace je i v oblasti služeb, zdravotní a sociální péče. K rekreaci, sportu a tělovýchově slouží široká škála specializovaných zařízení, mj. bazén s chatovou základnou, sauna a rehabilitační zařízení, letní i zimní stadión, sportovní areál sokolovny, letiště pro sportovní piloty a jachtařská základna na přehradě Rozkoš. Je zde Městská lidová knihovna (s pobočkami v připojených obcích Krčín a Spy), působí zde Osvětová beseda, Městský dům pionýrů a mládeže. V provozu je panoramatické kino „70“ s pobočkou Filmového klubu. Činnost v rámci města vyvíjí i zmíněný Sdružený závodní klub ROH. Ve městě naproti tomu není stálá divadelní scéna ani větší sál. Sdružený závodní klub disponuje pouze omezenými prostory pro vlastní činnost, příležitostně je ke konání větších kulturních a společenských akcí využíván sál kina, sál v sokolovně a sál v Městském domě pionýrů a mládeže. K organizátorům kulturního života ve městě patří především Sdružený závodní klub ROH, jehož zřizovatelem je ZTS Stavostroj, n. p. Kromě něj se na tomto dění organizačně podílí Městská lidová knihovna, Lidová škola umění, Městský dům pionýrů a mládeže i společenské a zájmové organizace.

Nové Město nad Metují je typickým představitelem malého města. Tomu odpovídá i způsob života jeho obyvatel, rytmus všedních i svátečních dní. Město poskytuje poměrně velké množství pracovních příležitostí, především v průmyslu, obchodě a službách. Přísun pracovních sil je zajištěn do značné míry dojíždějícími. Nárůst obyvatel je částečně ovlivněn možnostmi bytové výstavby, výstavbou sídlišť s velkými obytnými bloky, ale i značně se rozmáhající výstavbou rodinných domků. Nové Město nad Metují představuje typ dynamicky, byť nikoli bouřlivě se rozvíjejícího města, poskytujícího tradičně poměrně dobré podmínky i pro využívání volného času. Tuto skutečnost je třeba vzít v úvahu i při hodnocení výsledků výzkumu. Je pravděpodobné, že v lokalitách s nižším tempem společensko-ekonomického rozvoje, popřípadě v místech, kde vzory životního způsobu jsou dlouhodobě ovlivněny silnou migrací apod., by byly i výsledky poněkud odlišné.

Základní výsledky výzkumu

Ve srovnání s jinými analogickými sociologickými výzkumy představuje Nové Město nad Metují — z hlediska řady podstatných ukazatelů způsobu života i kulturních zájmů — lepší průměr.

Dělnická populace, resp. ta, která byla objektem zkoumání, vykazuje při porovnání s ostatními socioprofesionální skupinami obyvatel řadu místně podmíněných specifik životního způsobu. Do popředí vystupuje především vliv charakteru vykonávané práce. Dělníci zkoumaného souboru považují svou

Tabulka 1. Spokojenost s péčí podniku o zaměstnance (v %)

	Velmi spokojen	Spíše spokojen	Nevím	Spíše nespokojen	Velmi nespokojen
1. Péče o zdraví pracujících	11,5	52,4	21,2	11,1	3,8
2. Úroveň závodního stravování	9,3	36,1	40,2	11,9	2,6
3. Péče o rekreaci zaměstnanců a jejich rodin	9,8	42,4	22,9	17,1	7,8
4. Péče o bezpečnost práce	5,8	41,5	27,1	18,4	7,2
5. Péče o volný čas pracovníků	3,5	35,5	40,5	15,0	5,5
6. Péče o zvyšování kvalifikace	3,0	45,8	25,6	16,3	9,4
7. Péče o problémy zaměstnaných žen	2,1	34,0	47,3	10,1	6,4
8. Péče o problémy mladých pracovníků	2,6	27,7	46,7	18,5	4,6
9. Řešení bytových problémů pracovníků	4,5	31,7	28,1	24,6	11,1
10. Péče o odstranění fyzicky namáhavé práce	2,0	28,8	31,7	26,3	11,2
11. Zlepšování sociálního vybavení pracovišť	2,4	19,8	23,2	38,6	15,9
12. Péče o zlepšování pracovních podmínek	1,4	15,0	33,8	29,5	20,3

práci většinou za fyzicky a duševně namáhavou, spíše nebezpečnou, s různými negativními vlivy na zdraví, vykonávanou ve spíše nepříjemném prostředí s poměrně nedokonalým technickým vybavením. Tyto postoje k práci byly dominantní ve všech střediscích výrobního úseku zkoumaného podniku. Při porovnání se závěry obdobných šetření uskutečněných v ZTS Stavostroj v dřívějších letech a v porovnání s údaji o situaci v příslušném resortu zjišťujeme, že získané výsledky se s nimi v podstatě shodují.

S charakterem práce je úzce spjata i míra celkové spokojenosti s prací. V našem případě lze přes výše naznačená negativa konstatovat manifestovanou spokojenost. To zřejmě souvisí s dalším aspektem, který hodnocení ovlivňuje — s péčí podniku o změny ve prospěch zlepšení sociálních podmínek pracovníků. Dotázaní pozitivně hodnotí především péči o zdraví pracujících, o úroveň závodního stravování, o rekreaci pracujících, o zvyšování kvalifikace. Z naší zkušenosti, z údajů o plnění sociálního plánu podniku a z konfrontace s výsledky předchozích výzkumů vyplývá, že podnik výrazně zlepšil svou péči o předškolní zařízení a o zdraví svých zaměstnanců; značná podpora je věnována i bytové otázce, řešené zejména formou výrazné pomoci při výstavbě rodinných domků. Nespokojenost zaměstnanců se týká péče podniku o zlepšování pracovních podmínek, odstraňování fyzicky namáhavé práce, o zlepšení sociálního vybavení pracoviště, což ostatně potvrzují výše uvedená hodnocení některých aspektů charakteru vykonávané práce. Přitom je nutno upozornit na fakt, že závod je umístěn v poměrně nových a moderních budovách, vystavěných v poválečném období. Pozitivní vývoj (prokazatelný v konkrétních výsledcích rozsáhlé bytové výstavby, absenci problémů s umísťováním dětí v jeslích a školkách apod.) lze tedy zaznamenat v oblastech, které se týkají spíše životních podmínek pracovníků závodu; naproti tomu

oblasti, které většinou přesahují kompetenci podniku a týkají se celého resortu, zůstávají problematické. Vzhledem ke skutečnosti, že ZTS Stavostroj, n. p. ve srovnání s jinými podniky v místě i bližším okolí poskytuje finančně výhodné pracovní příležitosti především mužské části dospělé populace, přispívá i tato sociální politika k získávání a stabilizaci pracovníků a určitým způsobem vyrovnává negativa.

Péče o využívání volného času pracovníků je v ZTS Stavostroj hodnocena pozitivně (dokonce výše než odpovídá hodnocení v rámci celé VHJ). Společenské organizace pracující v podniku, spolu s vedením a ve spolupráci s řadou institucí ve městě vyvíjejí poměrně bohatou činnost, ať už v oblasti rekreace či organizováním různých akcí v místě, ale i zájezdů „za kulturou“ do Náchoda, Hradce Králové či Prahy. Přesto tato oblast péče o pracující stojí spíše stranou jejich zájmu, což v mnoha směrech koresponduje s hlavními rysy způsobu života většiny příslušníků dělnických profesí (jak se pokusíme ukázat a analyzovat dále).

Vedle pracovních podmínek, o nichž jsme se zmínili a které představují jednu z nejpodstatnějších determinant mimopracovní sféry, hrají neméně důležitou roli i podmínky života v místě bydliště. Konstatovali jsme především poměrně silnou vazbu na místo bydliště — Nové Město nad Metují — která je — kromě pracovních příležitostí — umocněna i poměrně dobrými životními podmínkami.

S uvedeným charakterem vazby na místo současného bydliště souvisí pozitivní hodnocení kvalit životního prostředí obecně (tj. krásy města, včetně okolní přírody, možnosti rekreace v blízkém okolí, ocenění péče o město jak ze strany jeho obyvatel, tak MěNV a dalších institucí). K předmětům kritiky pak patří oblast zásobování, obchodu a služeb, včetně absence některých zařízení občanské vybavenosti. Tento přístup je ovlivněn především skutečností, že každodenní provoz domácností většiny dělníků a jejich rodin je na nich bezprostředně závislý, a proto se dostávají do popředí jejich zájmu i kritického hodnocení. V dané souvislosti je třeba se zmínit i o tom, jakou roli přisuzují dělníci v tomto kontextu tzv. kulturním zařízením (tj. zda se v hodnocení podmínek pro život v Novém Městě objevila i vybavenost těmito zařízeními, jejich činnost, popřípadě úvahy o jejich absenci). Předem je nutno uvést, že spokojenost či nespokojenost se na tuto sféru výrazněji ne-soustřeďuje a ačkoli zde figuruje požadavek výstavby nového kulturního zařízení (motivovaný faktickou potřebou velkého sálu i aspekty prestižními), v hierarchii důležitosti z hlediska života města a jeho dělnických obyvatel mu není přisuzováno přední místo. Výsledky ostatně ukázaly, že v celkovém hodnocení života v Novém Městě nad Metují nepůsobí kultura a možnosti kulturní aktivity jako dominantní faktor, i přesto, že v povědomí lidí jako nutná, žádaná součást života figurují. Faktický stav vybavenosti příslušnými zařízeními sice není v Novém Městě nad Metují uspokojivý, avšak stávající zařízení nejsou mnohdy (přes poměrně značnou aktivitu příslušných institucí a organizátorů) dostatečně využívána. Konkrétně se tento stav odráží například v posuzování možností, jaké město nabízí v oblasti využití volného času dělníkům. Charakter hodnocení daných možností kulturního života odráží v podstatě hlavní zájmové orientace. Soustřeďuje se totiž výrazně do polohy neutrální, která signalizuje absenci zájmu, popřípadě neinformovanost (platí to např. o koncertech vážné hudby, zájmové činnosti v kroužcích apod.), nebo do polohy hodnocení pozitivního, což v konfrontaci se skutečnými možnostmi lze považovat za orientační údaj pro stanovení určitých tendencí ve výběru aktivit (např. návštěvy kina, zábav, organizo-

vaný sport). V minimální míře se objevuje hodnocení negativní i přes prokazatelné a v jiných souvislostech manifestované nedostatky v této oblasti života ve městě.

Vzhledem ke zkoumaným souvislostem je třeba stručně charakterizovat i sféru životní úrovně a rodinné zázemí sledované populace. Z dotázaných obyvatel Nového Města nad Metují bydlí přibližně jedna třetina dotázaných v bytech podnikových, družstevních nebo státních ve vícepodlažních domech (především sídlištního typu), v rodinných domcích více než pětina. Mezi dojíždějícími lze předpokládat spíše převahu obyvatel rodinných domků. Poměrně vysoký podíl dotázaných obývajících rodinné domky je dán jak značným rozvojem výstavby v Novém Městě nad Metují i mimo ně, tak i tím, že tento typ bydlení převažuje ve venkovských obcích. Převažují domácnosti dvougenerační, čtyřčlenné, většinou se dvěma dětmi ve věku do 15 let. Značná část dotázaných vlastní některou z forem obdělávaného pozemku; poměrně vysoký je i podíl těch, kteří se starají o domácí hospodářství (bez ohledu na to, zda se jedná o obyvatele Nového Města či o dojíždějící).

Z hlediska vybavenosti předměty dlouhodobé spotřeby je vysoká vybavenost prostředky k manuální tvořivosti (nejspíše spojené s běžnou údržbou domácnosti i případným kutilstvím). Vysoká je dále vybavenost chatami nebo chalupami; rovněž tak je vysoký podíl vlastníků aut.

Standard bydlení obyvatel Nového Města nad Metují, ale i obyvatel venkovských obcí, je vysoký. Svědčí o tom mimo jiné i to, že tři čtvrtiny bytového fondu tvoří byty I. a II. kategorie a dále i fakt, že polovina trvale obydlených bytů byla postavena po roce 1960 a třetina dokonce v období 1971—1981. Charakter bydlení ve vícepodlažních domech sídlištního typu odpovídá bydlení ve stejném typu domů ve velkoměstech, a to i vnitřním vybavením. Důležité je dále i to, že velká část dělníků bydlí v moderních rodinných domcích, k nimž většinou patří pozemek — zahrada.

S trochou nadsázky lze dokonce charakterizovat určitý trend způsobu bydlení, a sice od bydlení v bytech podnikem přidělených či přednostně zajištěných ve vícepodlažních domech na místních sídlišťích k neustálému nárůstu výstavby rodinných domků, tedy k bydlení „individuálnímu“. Určitý mezystupeň tvoří bydlení v podnikových okálech pro více rodin. Tento fakt posiluje vazby k místu bydliště a svým způsobem i k podniku, působí do jisté míry jako stabilizační faktor. Kromě toho zesiluje i tak poměrně výraznou orientaci na manuálně technické aktivity.

Profesionální orientace dělníků, většinou již ve druhé generaci vykonávajících dělnickou profesi, ovlivňuje (včetně dalších, částečně skrytých a částečně zjevných motivů) do značné míry výchovu dětí v rodině a jejich budoucí zájmové orientace (včetně vazeb na kulturu, kulturní dění).

Vzhledem k budoucnosti dětí rodiče preferují spíše praktické výchovné zaměření, tzn. manuální zručnost, šikovnost, popřípadě všeobecnou schopnost učit se, dále pak fyzickou, sportovní zdatnost, ale například význam znalosti cizích jazyků je spíše podceněn, stranou zájmu stojí i význam uměleckého nadání a jeho rozvoj z hlediska přínosu pro život. Kulturní zájmy dítěte jsou dány hodnotovou orientací a kulturními aspiracemi rodičů.

Jak se výše uvedené momenty promítají do roviny zájmové, zvláště pak do oblasti kulturního života.

Na základě frekvencí, preferencí, popřípadě aspirací na jednotlivé činnosti mimopracovní sféry se v daném případě vydělují tři oblasti, lépe řečeno tři typické skupiny činností. Nejrozšířenější (kromě obligátního sledování televize a poslechu rozhlasu) jsou činnosti spojené s provozem domácnosti, s vý-

Tabulka 2. Pořadí frekvence činností vykonávaných ve volném čase podle váženého průměru

1 = denně 2 = 4–3krát týdně 3 = 2–1krát týdně 4 = 2–1krát měsíčně 5 = 4–2krát ročně 6 = 2–1krát ročně 7 = méně 8 = ne

$\varnothing < 4$		$4 < \varnothing < 6$		$\varnothing > 6$	
Sledování televize	(1.87)	Poslech magnetofonu	(4.43)	Účast na přednáškách	(6.74)
Poslech rozhlasu	(2.33)	Procházky, vyjížďky	(4.57)	Studium odborné li-	
Kutílství, ručení		Přesčas, práce navíc	(4.70)	teratury	(6.97)
práce	(2.85)	Návštěva přátel	(4.72)	Návštěva galerií	(7.08)
Práce v domácím		Šport, pěší turistika	(5.05)	Sběratelství	(7.24)
hospodářství	(3.41)	Četba beletrie	(5.19)	Návštěva divadel	(7.24)
Stavba, údržba domu	(3.81)	Návštěva kina	(5.32)	Hra na hudební	
Domácí práce, úklid	(3.96)	Návštěva kavárén,		nástroj	(7.50)
		hospod	(5.52)	Amatérská umělecká	
		Společenská zábava,		činnost	(7.62)
		tance	(5.54)	Návštěva koncertů	
		Veřejné funkce	(5.81)	vážné hudby	(7.68)
		Návštěva sportovních			
		utkáni	(5.86)		

stavbou a udržováním domu, bytu, tj. technicko-manuální činnosti, jejichž vykonávání zabírá dotázaným všeobecně značnou část mimopracovní doby; patří zároveň k činnostem, jejichž provozování je i částečně podmíněno charakterem místa bydliště, konkrétními podmínkami a možnostmi. Není zanedbatelné, že dělníci mohou v této oblasti uplatnit svou odbornou řemeslnou průpravu a šikovnost, což má význam pro jejich seberealizaci. I když může práce v domácím prostředí přinášet odreagování jako specifickou formu odpočinku, je většinou fyzicky náročná. To, spolu s prací během směny na pracovišti, kterou dotázaní většinou považují za fyzicky i duševně únavnou, vykonávanou v nevyhovujícím prostředí s nedostatečným technickým vybavením, ovlivňuje zřejmě (spolu s dalšími determinanty) i složení skupiny činností, které většina dotázaných pokládá za skutečné činnosti volného času. Jejich skladba odráží kromě možností poskytovaných místem bydliště i hlavní zájmové orientace. Patří sem činnosti, jako je sledování televize, poslech rozhlasu, gramofonu a magnetofonu, návštěvy kina, sportovních utkání, procházky, návštěvy známých, ale i restauračních zařízení, aktivní sport apod. Očekává se od nich naplnění relaxační a sociálně komunikační funkce.

Poslední skupinu tvoří činnosti, které jsou spíše stranou zájmu dotázaných. Částečně je jejich složení dáno opět možnostmi v místě, ale do značné míry i skutečností, že těžiště zájmu v nich opravdu nespočívá. Patří sem značná část podle dotázaných tzv. „vyšších“ kulturních činností (návštěvy koncertů vážné hudby, galerií), ale i činnosti se „vzdělávacím“ podtextem (přednášky, studium odborné literatury).

Popsané tendence je třeba považovat za důsledek vlivu lokality a urbanistických tendencí v ní (např. výstavba rodinných domků), dále za důsledek vlivu charakteru práce (fyzicky náročné, tedy vyžadující — po splnění dalších povinností doma — především relaxaci) a v neposlední řadě pak vlivů určité specifčnosti skladby vzorku dotázaných (reprezentativní pro osazenstvo podniku v dělnických profesích výrobního úseku), tedy spíše lidí mladších a středního věku, vyučených, s rodinami, s povinnostmi k dětem školou povinným, lidí kteří pracují v podniku poměrně dlouhou dobu a požívají do značné míry výhod, které jim podnik poskytuje; zároveň to jsou lidé, kteří

nemají většinou vyšší aspirace v profesní sféře, ale spíše v oblasti mimopracovní.

Výsledky lze konfrontovat s dalšími poznatky získanými analýzami statistik i rozhovory s představiteli společenských a zájmových organizací a s pracovníky kulturních institucí města i okresu. Výrazně se potvrzuje členění do tří skupin činností podle frekvence, preference i připisované důležitosti. Pro dělníky je důležitá preference relaxační a zábavné funkce volného času, orientace na domácí prostředí a důraz na manuálně technické aktivity, které jsou nejen nezbytností pro zajištění chodu domácnosti, ale mají i výraznou volnočasovou seberealizační funkci, včetně realizace potřeby tvorby. Podstatné je i potvrzení orientace na domov a rodinu. Ke kulturním akcím na veřejnosti se dělníci většinou dostávají prostřednictvím činnosti zájmových a společenských organizací, prostřednictvím různých školních akcí, akcí tělovýchovných jednot; nezanedbatelná je i role podniku jako organizátora. Hlavním motivem návštěvy takových akcí tedy nemusí být vlastní zájem o určitý typ kulturního pořadu nebo činnosti, ale vnitřní mechanismus života města a jeho obyvatel, vazby formální a neformální povahy, prestižní aspekty.

Výsledky sociometrického zkoumání pracovních kolektivů

Jiný úhel pohledu na zkoumanou problematiku přinášejí poznatky a výsledky získané sociometrickým šetřením a tzv. kvaziexperimentem ve vybraných pracovních kolektivech (BSP). Smyslem sociometrického šetření bylo podrobnější sledování některých rysů vnitřního života pracovních skupin, jeho kulturních aspektů a funkcí, především v mimopracovní sféře. Získaná data, doplněná rozбором podnikových hodnocení brigád a přímým pozorováním, poskytla poměrně detailní a relevantní informaci o jednotlivých brigádách.

Není příliš překvapivé, že zcela v popředí života skupin stojí práce, pracovní otázky. Tato skutečnost se promítá na jedné straně do běžné konverzace (pracovní otázky jsou převažujícím tématem bez výraznějších odchylek), na druhé straně i do celkového „klimatu“ skupiny (pracovní otázky jsou nejčastějším ohniskem sporů). Naopak poměrně překvapivým zjištěním byl fakt, že pracovní skupiny fungují jako takové i v mimopracovní sféře.(4) Toto zjištění se sice primárně neprojevuje nijak výrazně, ale lze předpokládat, že tento stav má silný pozitivní vliv na poměrně vysokou soudržnost a celkově dobrou atmosféru v pracovních skupinách.

Standardní sociometrický test byl předložen celkem šesti pracovním kolektivům. Respondenti byli instruováni a vyplňování probíhalo za přítomnosti členů řešitelského týmu. Z mnoha variant nabízejících se výběrových kritérií byly nakonec zvoleny dvě: kritérium neformální pozice (úcty) v pracovním kolektivu, odvozené z pracovních zkušeností a schopností, a kritérium reálně oddychové.(5)

Hlavním výsledkem testu byla identifikace tzv. neformálních vůdců, jejich

(4) Většina kolektivů věnuje část svého volného času společným akcím mimo pracovní sféru. Máme na mysli především různé společenské, sportovní a kulturní akce.

(5) První kritérium bylo operacionalizováno např. otázkou: Představte si, že by Vaše skupina měla vybrat dva spolupracovníky, kteří by reprezentovali Váš podnik na celostátním shromáždění pracovníků Vašeho odvětví. Koho byste si vybral? Druhé kritérium pak dosti subtilním dotazem: Představte si, že by Vaše skupina jako celek jela na týdenní zájezd do Prahy. V Praze jste ubytováni v třílůžkových pokojích. Koho byste si vybral za partnera? Respondent nebyl nucen uvádět záporné volby (koho by nevybral, s kým by nechtěl nocovat), nemusel svá rozhodnutí nijak komentovat, zdůvodňovat apod.

Tabulka 3. Subjektivní hodnocení frekvence sporů v kolektivu (v %)

Pořadí podle průměrné frekvence	Kolektiv číslo	Často	Zřídka	Ne	σ
1.	6	52,3	38,2	9,5	1,57
2.	3	20,0	80,0	0,0	1,80
3.	1	18,2	81,8	0,0	1,82
4.	4	21,5	71,4	7,1	1,86
5.	2	18,1	63,8	18,1	2,00
5.	5	0,0	100,0	0,0	2,00

vazeb k formálním. Za sociometrického vůdce byl vybrán jedinec, který v daném kolektivu dosáhl největšího počtu voleb (podle zvoleného kritéria). Test ukázal, že role neformálního vedoucího skupiny je v pracovním kolektivu velmi významná a svým způsobem specifická, současně však i to, že ve většině zkoumaných kolektivů většinou nejsou formální a neformální vztahy v rozporu. Nejzajímavějším byl nesporně poznatek, že v pracovním kolektivu se často kromě pozice formálního, popřípadě neformálního vůdce, vykrystalizovalo cosi jako „kolektivní vedení“, rozhodující jak o nepracovních, tak často i o pracovních záležitostech. Zdá se, že zejména tento praktický poznatek, který má co říci i do současných diskusí o místě a úloze pracovního kolektivu v řízení sociálně ekonomických procesů — podstatným způsobem modifikuje naše dosavadní představy o struktuře malých skupin, pracovních kolektivů i rozhodování v nich.

Výsledky sociálního experimentu

Výsledky kvaziexperimentu doplňují a rozšiřují poznatky o zájmových orientacích dělníků zkoumaného podniku. Experiment se snažil zachytit konkrétní představy lidí o „kulturním životě“. Vycházel z předpokladu navození ideální situace, a to jak z hlediska možností výběru akcí, tak i podmínek pro ni. Experiment navazoval na sociometrické šetření na základě identifikace tzv. „instrumentálního vůdce“ v oblasti kultury a oddechu. Takto vybraným jedincům (v každém pracovním kolektivu) byl předložen *Přehled kulturních pořadů* v Praze (6) na jehož základě měli sestavit pro určitý, konkrétně vymezený týden program pobytu, tzn. konkrétní pořady a akce na každý den (pro členy jejich kolektivu, bez rodinných příslušníků). Výsledkem pak byly programy pobytů — jeden až dva v každé skupině (podle toho, zda byli identifikováni dva jedinci, nebo byla volba soustředěna pouze na jednoho). Obsahy jednotlivých programů byly analyzovány a experiment byl ukončen.

Z analýzy fiktivních programů (7) vyplynulo, že i za optimálních podmínek (tedy bez zátěže pracovních a rodinných povinností, bez sociální kontroly spoluobčanů a rodiny a bez ohledu na realnost situace) je představa trávení volného času v podstatě shodná s běžnou praxí všedních dnů. Neplatí to přímo o struktuře uvažovaných programů, která je poznamenána výlučností situace a především vybočením z denního stereotypu. Z programů ale vyplývá

(6) Bylo použito *Přehledu kulturních pořadů* v Praze, listopad 1982, týden byl vymezen na 23. 11. až 30. 11. 1982; náplň programů se řídila konkrétní nabídkou.

(7) Vzhledem k značné diverzifikovanosti představ v této oblasti odkazujeme zájemce na již zmíněnou práci I. Maříkové a kol.: *Kulturní zájmy dělnické třídy v průmyslovém závodě*. Praha, ÚVK 1987.

poměrně jasně orientace na zábavu, snaha využít příležitosti k intenzivní realizaci i jinak oblíbených činností, jejichž vyšší frekvenci místo bydliště z nejružnějších důvodů neumožňuje (např. návštěvy hospod a různých luxusnějších restauračních zařízení). Kromě toho odrážejí programy i oblibu sportu, kina (při orientaci na veselohry a dobrodružné filmy), zábavných pořadů s protagonisty zvučných jmen (známými především z televize), ale i orientaci dělníků na zájmovou sféru technicko-manuální (výrazný zájem o zařazení návštěvy Technického muzea). Naproti tomu výběr divadelních představení, popřípadě baletu a oper, které se v programech pravidelně objevily, byl poznamenán poměrnou bezradností, neinformovaností i určitou neadekvátností volby. I když podnik pořádá zájezdy do divadel, vychází především z nabídky divadel. Výběr představení je tedy zpravidla nezávislý na podniku, popřípadě zájmu lidí. Kromě toho je představení chápáno z větší části jako víceméně nutná součást zájezdu, který obvykle plní více funkcí.(8)

Výsledky, získané sociometrickým testem a kvaziexperimentem, potvrdily, že podnik, resp. pracovní skupina, představuje pro příslušníky dělnické třídy významné sociokulturní zázemí, které v mnoha směrech zasahuje i do oblasti rodinného života. V dané souvislosti se pracovní kolektivy stávají na jedné straně primární skupinou pro vztah jeho jednotlivých členů ke kulturním potřebám a zájmům a na straně druhé mimopracovní oblast vytváří příznivé podmínky pro zlepšení celkového klimatu skupiny a může přispívat i k dosahování lepších pracovních výsledků. Znalost specifik života konkrétní skupiny, její atmosféry v pracovní i mimopracovní sféře, dynamiky jejího vývoje a procesů, které uvnitř probíhají, pak může mimo jiné být i užitečným nástrojem řízení jak tohoto kolektivu, tak řízení v rámci celého provozu i celého podniku.

Výsledky našich šetření, týkající se sféry volného času a kulturního života dělníků, naznačují, že v kulturním životě dělníků převažují činnosti receptivního charakteru, vázané na pobyt doma, že v kulturním životě dělníků se projevují tendence k poměrně nízké kulturní aktivitě. Do mimopracovní sféry se promítá vliv charakteru práce, významný je vliv urbanistických tendencí v lokalitě i specifika života v tzv. malém městě. Vedle toho ovlivňuje převládající tendence v trávení volného času prokazatelně i charakter práce většiny dělníků, který se odráží v určité pasivitě v přístupu ke kultuře i v orientaci na relaxaci. Pokud dochází ke kontaktům v mimopracovní době v rámci pracovních kolektivů (což se týká především námi sledovaných kolektivů BSP), pak i v těchto případech dominuje zábava spojená s relaxací, tj. různá společenská posezení, popřípadě akce sportovní, opět ve spojení se zábavnými prvky. Tyto akce však v celkovém měřítku nesou přece jen punc výlučnosti vzhledem k frekvenci konání; nelze ovšem opomenout jejich význam pro formování vnitřních struktur pracovních kolektivů a posilování funkce pracovního kolektivu jako zázemí nejen pracovního, ale i „lidského“.

Závěrem

Na základě konfrontace možností místní a „oficiální“ kultury lze konstatovat vzestup manifestovaných nároků dělníků na formy prezentace kulturních obsahů, tj. na jedné straně vysoké, i když poněkud jednoznačně zaměřené nároky, značně modifikované prostřednictvím hromadných sdělovacích prostřed-

(8) Většina zájezdů směřuje rámcově „za kulturou“; ale to, čím zájezd přitahuje, jsou i nákupy, v neposlední řadě pak i možnost „vyrazit si“, změnit stereotyp, vymanit se z kontroly svého prostředí.

ků, na straně druhé kritičnost vůči úrovni i možnostem „místní kultury“. I když úroveň akcí a pořadů z místních zdrojů je většinou velice dobrá, udržuje se v populaci „malého“ města představa o zcela jiných (tedy lepších) možnostech obyvatel „velkých“ měst, spojovaná s výrazným vybočením ze stereotypu života v místě bydliště.

Výzkum neaspiroval na hluboký teoretický rozbor zkoumané problematiky. Z toho vyplynul i celkový přínos výzkumného úkolu, který spočíval především ve využití konkrétního prostředí pro hlubší poznání kulturních potřeb a zájmů dělníků určitého závodu a způsobu jejich formování, uspokojování a realizace. Prohloubil dále poznatky o vlivu prostředí, konkrétních podmínek na strukturu, frekvenci, výběr i kvalitu kulturních zájmů a následně i činností, tj. především v konfrontaci daných skutečností objektivní a subjektivní povahy. Zachytil mimo jiné i některé kvalitativní aspekty kulturního života dělníků a poskytl základní poznatky o využitelnosti a přínosu aplikace použitých metod a technik v takto koncipovaném výzkumu. Potvrdil, že seriózní a korektní zkoumání problematiky byť poměrně úzce zaměřené, není možné bez detailního poznání jednak širokého spektra souvislostí, jednak (a to v každém případě) místních reálií. Z toho dále vyplývá potřeba využití pestrého instrumentária použitých technik; tedy vedle „tradičních“ metod a technik (analýzy „tvrdých“ dat, šetření anketních typů, řízeného rozhovoru ap.) i použití technik méně tradičních. Jejich výsledky nás obohatily o poznatky, které nelze získat jiným způsobem, a které nám poskytly novou optiku pohledu na zkoumanou problematiku. To nám umožnilo jednak silnější „autokorekci“ v interpretaci výsledků hlavního šetření, jednak přesnější výpověď o místní specifice, specifice malého města.